

STEVEN PINKER

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
ΤΩΡΑ

λογική, επιδίωξη και ουμανισμός
για μια καλύτερη ζωή

μετάφραση

Παναγιώτης Δρεπανιώτης

ΓΙΑ ΤΟΥΣ

Χάρι Πίνκερ (1928-2015),
έναν αισιόδοξο άνθρωπο.

Σόλομον Λόπεζ (2017-)
και τον 22ο αιώνα.

Εκείνοι που τους κυβερνάει ο ορθολογισμός δεν επιθυμούν για τον εαυτό τους τίποτα που δεν επιθυμούν και για την υπόλοιπη ανθρωπότητα.

– Μπαρούχ Σπινόζα

Ό,τι δεν απαγορεύεται από τους νόμους της φύσης είναι εφικτό εφόσον υπάρχουν οι απαραίτητες γνώσεις.

– Ντέιβιντ Ντόιτς

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΤΟΛΜΑ ΝΑ ΓΝΩΡΙΖΕΙΣ!	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΕΝΤΡΟΠΙΑ, ΕΞΕΛΙΞΗ, ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΑΝΤΙΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΙ	56
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: ΠΡΟΟΔΟΣ	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΠΡΟΟΔΟΦΟΒΙΑ	69
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΖΩΗ	90
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΥΓΕΙΑ	103
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΔΙΑΤΡΟΦΗ	112
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΠΛΟΥΤΟΣ	128
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ	154
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	189
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11: ΕΙΡΗΝΗ	240
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12: ΑΣΦΑΛΕΙΑ	256
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ	291
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14: ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	303
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15: ΙΣΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	324
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16: ΓΝΩΣΗ	351
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17: ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ	370
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 18: ΕΥΤΥΧΙΑ	391
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19: ΥΠΑΡΞΙΑΚΕΣ ΑΠΕΙΛΕΣ	430
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20: ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ	476
ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ	511
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 21: ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ	515
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 22: ΕΠΙΣΤΗΜΗ	564
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 23: ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ	600

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	663
ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΧΗΜΑΤΩΝ	741
ΑΝΑΦΟΡΕΣ	745
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	803

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το δεύτερο μισό της δεύτερης δεκαετίας της τρίτης χιλιετίας δεν μοιάζει ευοίωνο χρονικό σημείο για τη δημοσίευση ενός βιβλίου σχετικά με την πρωτοφανή στην ιστορία έκταση της προόδου και τα αίτιά της. Καθώς γράφω αυτές τις γραμμές, στη χώρα μου ηγούνται άνθρωποι με σκοτεινή θεώρηση για τα τρέχοντα γεγονότα: «μπέρες και παιδιά στην παγίδα της φτώχειας... ένα εκπαιδευτικό σύστημα που αφήνει τους νέους και όμορφους φοιτητές μας στερημένους από κάθε γνώση... και το έγκλημα, οι συμμορίες και τα ναρκωτικά που έχουν αφαιρέσει πάρα πολλές ζωές». Βρισκόμαστε σε «αδιαμφισβήτητο πόλεμο» που «επεκτείνεται και προκαλεί μεταστάσεις». Η ευθύνη γι' αυτό τον εφιάλτη πρέπει να αποδοθεί σε μια «παγκόσμια δομή εξουσιών» που έχει διαβρώσει τα «υποκείμενα πνευματικά και ηθικά θεμέλια του χριστιανισμού».¹

Στις επόμενες σελίδες θα δείξω ότι αυτή η ζοφερή αποτίμηση της παγκόσμιας κατάστασης είναι λανθασμένη. Και μάλιστα όχι απλώς λίγο λανθασμένη – είναι εντελώς λάθος, είναι τόσο λάθος όσο «η επίπεδη Γη», είναι τόσο λάθος που δεν γίνεται να είναι πιο λάθος. Ωστόσο, το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας δεν αφορά τον 45ο πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και τους συμβούλους του. Οι πρώτες σκέψεις γι' αυτό αναδύθηκαν μερικά χρόνια προτού ο Ντόναλντ Τραμπ ανακοινώσει την υποψηφιότητά του και ελπίζω ότι το βιβλίο θα επιβιώσει πολλά χρόνια μετά τη διακυβέρνησή του. Η πραγματικότητα είναι ότι οι ιδέες που προετοίμασαν το έδαφος για την εκλογή του έχουν ευρεία διάδοση σε λόγιους και απλούς ανθρώπους,

στην αριστερά και τη δεξιά. Είναι γεμάτες απαισιοδοξία σχετικά με το πού πηγαίνει ο κόσμος, κυνισμό για τους σύγχρονους θεσμούς και αδυναμία να αντιληφθούν υψηλότερη στόχευση σε οτιδήποτε άλλο πέρα από τη θρησκεία. Εδώ θα παρουσιάσω μια διαφορετική κατανόηση του κόσμου, θεμελιωμένη σε στοιχεία και εμπνευσμένη από τα ιδανικά του Διαφωτισμού: τον ορθολογισμό, την επιστήμη, τον ανθρωπισμό και την πρόοδο. Είναι τα ιδανικά του Διαφωτισμού, τα οποία, όπως ελπίζω ότι θα αποδείξω, παραμένουν διαχρονικά, αλλά ποτέ δεν ήταν περισσότερο επίκαιρα απ' όσο είναι σήμερα.

Ο κοινωνιολόγος Ρόμπερτ Μέρτον χαρακτήρισε ως απόλυτη επιστημονική αρετή τον Κομμουναλισμό (Communalism) μαζί με τον Ουνιβερσαλισμό (Universalism), τον Αλτρουισμό (Disinterestedness) και τον Οργανωμένο Σκεπτικισμό (Organized Skepticism) για να δημιουργήσει το αρκτικόλεξο CUDOS.^{2*} Αξίζει πράγματι κύδος στους πολλούς επιστήμονες που μοιράστηκαν μαζί μου τα δικά τους δεδομένα και απάντησαν στις ερωτήσεις μου διεξοδικά και γρήγορα. Θέλω να αναφέρω πρώτο τον Max Roser, τον ιδιοκτήτη του ιστοτόπου *Our World in Data* που ανοίγει νοητικούς ορίζοντες. Η διορατικότητα και η γενναιοδωρία του ήταν απαραίτητες σε πολλές συζητήσεις για το Δεύτερο Μέρος, την ενότητα για την πρόοδο. Εξίσου χρωστώ ευγνωμοσύνη στον Marian Tupy του *HumanProgress* και στους Ola Rosling και Hans Rosling του *Gapminder*. Πρόκειται για άλλες δύο υπερπολύτιμες πηγές πόρων που συμβάλλουν στην κατανόηση της κατάστασης της ανθρωπότητας. Ο Hans αποτελούσε έμπνευση και ο θάνατός του, το 2017, ήταν τραγωδία για όσους είναι δεσμευμένοι στον ορθολογισμό, στην επιστήμη, στον ανθρωπισμό και στην πρόοδο.

Ευγνωμονώ επίσης και πολλούς άλλους επιστήμονες διαχειριστές δεδομένων τους οποίους ταλαιπώρησα, καθώς και τους θεσμούς που συλλέγουν και συντηρούν τα δεδομένα: Karlyn Bowman, Daniel Cox (PRRI), Tamar Epner (Social Progress Index), Christopher Fariss, Chelsea Follett

* Η ακροστιχίδα του Μέρτον παραπέμπει στη λέξη kudosis, από την ελληνική λέξη κύδος, δόξα (στη μάχη), βλ. οδός Κυδαθηναίων στην Αθήνα (Πλάκα). (ΣτΜ)

(*HumanProgress*), Andrew Gelman, Yair Ghitza, April Ingram (Science Heroes), Jill Janocha (Bureau of Labor Statistics), Gayle Kelch (US Fire Administration/FEMA), Alaina Kolosh (National Safety Council), Kalev Leetaru (Global Database of Events, Language, and Tone), Monty Marshall (Polity Project), Bruce Meyer, Branko Milanović (World Bank), Robert Muggah (Homicide Monitor), Pippa Norris (World Values Survey), Thomas Olshanski (US Fire Administration/FEMA), Amy Pearce (Science Heroes), Mark Perry, Therese Pettersson (Uppsala Conflict Data Program), Leandro Prados de la Escosura, Steven Radelet, Auke Rijpma (OECD Clío Infra), Hannah Ritchie (*Our World in Data*), Seth Stephens-Davidowitz (Google Trends), James X. Sullivan, Sam Taub (Uppsala Conflict Data Program), Kyla Thomas, Jennifer Truman (Bureau of Justice Statistics), Jean Twenge, Bas van Leeuwen (OECD Clío Infra), Carlos Vilalta, Christian Welzel (World Values Survey), Justin Wolfers και Billy Woodward (Science Heroes).

Οι David Deutsch, Rebecca Newberger Goldstein, Kevin Kelly, John Mueller, Roslyn Pinker, Max Roser και Bruce Schneier διάβασαν το προσχέδιο ολόκληρου του χειρογράφου και πρόσφεραν υπερπολύτιμες συμβουλές. Ωφελήθηκα επίσης από σχόλια ειδικών που διάβασαν κεφάλαια ή αποσπάσματα του βιβλίου: Scott Aaronson, Leda Cosmides, Jeremy England, Paul Ewald, Joshua Goldstein, A. C. Grayling, Joshua Greene, Cesar Hidalgo, Jodie Jackson, Lawrence Krauss, Branko Milanović, Robert Muggah, Jason Nemirow, Matthew Nock, Ted Nordhaus, Anthony Pagden, Robert Pinker, Susan Pinker, Steven Radelet, Peter Scoblic, Martin Seligman, Michael Shellenberger και Christian Welzel.

Υπήρξαν επίσης και άλλοι φίλοι και συναδέλφοι που απάντησαν σε ερωτήσεις ή έκαναν σημαντικές προτάσεις· ανάμεσά τους οι Charleen Adams, Rosalind Arden, Andrew Balmford, Nicolas Baumard, Brian Boutwell, Stewart Brand, David Byrne, Richard Dawkins, Daniel Dennett, Gregg Easterbrook, Emily-Rose Eastop, Nils Petter Gleditsch, Jennifer Jacquet, Barry Latzer, Mark Lilla, Karen Long, Andrew Mack, Michael McCullough, Heiner Rindermann, Jim Rossi, Scott Sagan, Sally Satel και Michael Shermer. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θέλω να εκφράσω στους συναδέλφους μου του Χάρβαρντ: Mahzarin Banaji, Mercè Crosas, James Engell, Daniel Gilbert, Richard McNally, Kathryn Sikkink και Lawrence Summers.

Ευχαριστώ επίσης τις Rhea Howard και Luz Lopez για τις ηρωικές προσπάθειές τους να συγκεντρώνουν, να αναλύουν και να απεικονίζουν δεδομένα και τον Keehur Yong για πολλές αναλύσεις παλινδρόμησης. Ακόμα, ευχαριστώ την Ilavenil Subbiah που σχεδίασε τα κομψά διαγράμματα, αλλά και για τις προτάσεις της σχετικά με τη μορφή και την ουσία.

Είμαι βαθιά ευγνώμων στους εκδότες μου, τη Wendy Wolf και τον Thomas Penn, καθώς και στον λογοτεχνικό ατζέντη μου, τον John Brockman, για την καθοδήγηση και την ενθάρρυνσή τους σε όλη τη διάρκεια του έργου. Η Katya Rice έχει επιμεληθεί ως τώρα οχτώ βιβλία μου και κάθε φορά μαθαίνω και ωφελούμαι από τη λεπτοδουλειά της.

Πολλά πολλά ξεχωριστά ευχαριστώ στην οικογένειά μου: Roslyn, Susan, Martin, Eva, Carl, Eric, Robert, Kris, Jack, David, Yael, Solomon, Danielle και πιο πολύ απ' όλους στη Rebecca, τη δασκάλα και σύντροφό μου στην εκτίμηση των ιδεωδών του Διαφωτισμού.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Ο κοινός νους του δέκατου όγδοου αιώνα και η εξ αυτού κατανόηση των προφανών δεδομένων του ανθρώπινου πόνου και των προφανών αναγκών της ανθρώπινης φύσης επέδρασαν στον κόσμο σαν λουτρό ηθικής κάθαρσης.

– Άλφρεντ Νορθ Γουάιτχεντ

Στις πολλές δεκαετίες που δίνω δημόσιες διαλέξεις σχετικά με τη γλώσσα, τον νου και την ανθρώπινη φύση, μου έχουν κάνει ορισμένες αρκετά περίεργες ερωτήσεις. Ποια γλώσσα είναι η καλύτερη; Έχουν συνείδηση οι αχιβάδες και τα στρείδια; Πότε θα μπορώ να ανεβάζω τον εγκέφαλό μου στο διαδίκτυο; Η παχυσαρκία είναι μορφή βίας;

Όμως η πιο ενδιαφέρουσα ερώτηση που μου έγινε ποτέ ήταν μετά από μια ομιλία όπου εξηγούσα κάτι που αποτελεί κοινό τόπο μεταξύ των επιστημόνων, συγκεκριμένα ότι η πνευματική ζωή συνίσταται από μοτίβα δραστηριότητας στους ιστούς του εγκεφάλου. Μια φοιτήτρια στο ακροατήριο σήκωσε το χέρι της και με ρώτησε:

«Γιατί θα πρέπει να ζω;»

Ήταν σαφές από την αφέλεια στον τόνο της φοιτήτριας ότι ούτε αυτοκτονική ήταν ούτε σαρκαστική· είχε απλώς την ελικρινή περιέργεια να μάθει πώς θα έβρισκε νόημα και σκοπό, από τη στιγμή που οι παραδοσιακές θρησκευτικές πεποιθήσεις για την αθάνατη ψυχή υπονομεύονται από τις κορυφαίες γνώσεις της επιστήμης. Η πολιτική μου είναι ότι δεν υπάρχουν ανόπτες ερωτήσεις και, προς έκπληξη της φοιτήτριας, του κοινού και προπαντός δική μου, κατόρθωσα να διατυπώσω μια αρκετά αξιόπιστη απάντηση. Αυτό που θυμάμαι ότι είπα –βελτιωμένο αναμφίβολα από στρεβλώσεις της μνήμης και τον χρόνο που μεσολάβησε από τότε– ήταν κάτι τέτοιο:

Με την ίδια την πράξη με την οποία διατυπώνεις την ερώτηση, αναζητείς *λογικά επιχειρήματα* για τα πιστεύω σου και συνεπώς είσαι δεσμευμένη στον ορθολογισμό ως μέσο να ανακαλύπτεις και να δικαιώνεις αυτό που είναι σημαντικό για εσένα. Και υπάρχουν τόσο πολλοί λόγοι να ζεις!

Ως αισθανόμενο ον, έχεις τη δυνατότητα να *ευδοκιμήσεις*. Μπορείς να οξύνεις τις ίδιες τις ορθολογικές ικανότητές σου μαθαίνοντας και

επιχειρηματολογώντας. Μπορείς να αναζητείς εξηγήσεις του φυσικού κόσμου μέσω της επιστήμης και γνώσεις για την κατάσταση του ανθρώπου μέσω της τέχνης και των ανθρωπιστικών σπουδών. Μπορείς να αξιοποιείς στο έπακρο τη δυνατότητά σου να απολαμβάνεις την ηδονή και να αισθάνεσαι ικανοποίηση, δυνατότητα που επέτρεψε στους προγόνους σου να ακμάσουν, επιτρέποντας κατ' αυτό τον τρόπο και τη δική σου ύπαρξη. Μπορείς να εκτιμάς την ομορφιά και την αφθονία της φύσης και του πολιτισμού στον κόσμο. Ως επίγονος δισεκατομμυρίων ετών αυτοδιαιωνιζόμενης ζωής, μπορείς με τη σειρά σου να δαιωνίσεις κι εσύ τη ζωή. Έχεις προικιστεί με την αίσθηση της *συμπόνιας* – την ικανότητα να σου αρέσει κάτι, να αγαπάς, να σέβεσαι, να βοηθάς και να δείχνεις στοργή– και μπορείς να απολαμβάνεις το δώρο της αμοιβαίας καλοσύνης με φίλους, συγγενείς και συνεργάτες.

Και επειδή ο ορθολογισμός σου λέει ότι τίποτε από όλα αυτά δεν χαρακτηρίζει μόνο *εσένα*, έχεις την ευθύνη να προσφέρεις στους άλλους ό,τι ζητάς για τον εαυτό σου. Μπορείς να καλλιεργείς την ευτυχία άλλων αισθανόμενων όντων συμβάλλοντας στη ζωή και την υγεία, στη γνώση, στην ελευθερία, στην αφθονία, στην ασφάλεια, στην ομορφιά και την ειρήνη. Η ιστορία δείχνει ότι όταν παραστεκόμαστε σε άλλους και ασκούμε την επινοητικότητα μας για να βελτιώσουμε την κατάσταση των ανθρώπων, σημειώνουμε πρόοδο ήδη κατά τη δράση μας αυτή και συνεισφέρουμε στη συνέχιση της προόδου.

Η εξήγηση της σημασίας της ζωής δεν συμπεριλαμβάνεται στη συνήθη περιγραφή των καθηκόντων ενός καθηγητή της γνωσιακής επιστήμης και δεν θα είχα το θράσος να αντιμετωπίσω την ερώτησή της αν γνώριζα ότι η απάντηση εξαρτιόταν από κάποιες δυσνόητες τεχνικές γνώσεις μου ή την αμφίβολη προσωπική σοφία μου. Γνώριζα όμως ότι λειτουργούσα σαν αγωγός για ένα σώμα πεποιθήσεων και αξιών που διαμορφώθηκαν δύο και πλέον αιώνες πριν από εμένα και είναι σήμερα πιο επίκαιρες από ποτέ: τα ιδανικά του Διαφωτισμού.

Το αξίωμα του Διαφωτισμού ότι χρησιμοποιώντας τον ορθολογισμό και τη συμπόνια μπορούμε να βελτιώσουμε την ευημερία των ανθρώπων ίσως είναι προφανές, κοινότοπο, παλιομοδίτικο. Έγραψα αυτό το βιβλίο επειδή συνειδητοποίησα ότι δεν είναι τίποτε από αυτά. Περισσότερο από ποτέ άλλοτε, τα ιδανικά της επιστήμης, του ορθολογισμού, του ανθρωπισμού και

της προόδου χρειάζονται ολόθερμη υποστήριξη. Θεωρούμε δεδομένα τα δώρα τους: τα νεογέννητα που θα ζήσουν πάνω από οχτώ δεκαετίες, τις αγορές που ξεχειλίζουν από τρόφιμα, το καθαρό νερό που εμφανίζεται με την κίνηση ενός δακτύλου και τα σκουπίδια που εξαφανίζονται με άλλη μια κίνηση, τα χάπια που θεραπεύουν επώδυνες λοιμώξεις, τους γιους που δεν τους στέλνουμε να πολεμήσουν, τις κόρες που μπορούν να περπατούν στον δρόμο με ασφάλεια, τους επικριτές των ισχυρών που ούτε φυλακίζονται ούτε τουφεκίζονται, όλη τη γνώση και τον πολιτισμό της ανθρωπότητας μέσα στην τσέπη του πουκαμίσου μας. Όλα αυτά όμως είναι ανθρώπινα επιτεύγματα, όχι κληρονομικά δικαιώματα από κάποιες κοσμικές δυνάμεις. Στη μνήμη πολλών αναγνωστών αυτού του βιβλίου –αλλά και στην καθημερινότητα εκείνων που ζουν σε λιγότερο καλότεχα μέρη του κόσμου– ο πόλεμος, οι στερήσεις, οι ασθένειες, η άγνοια και οι θανάσιμοι κίνδυνοι αποτελούν φυσικό στοιχείο της ύπαρξης. Γνωρίζουμε ότι οι χώρες μπορεί να οπισθοχωρήσουν σε αυτές τις πρωτόγονες συνθήκες και επομένως αγνοούμε τα επιτεύγματα του Διαφωτισμού με δικό μας ρίσκο.

Από την εποχή που απάντησα στην ερώτηση εκείνης της νεαρής γυναίκας, πολλές φορές μου υπενθύμισαν ότι είναι ανάγκη να επαναλαμβάνω τα ιδανικά του Διαφωτισμού (που αποκαλούνται επίσης ανθρωπισμός, ανοιχτή κοινωνία και κοσμοπολιτικός ή κλασικός φιλελευθερισμός). Δεν φταίει μόνο ότι στα εισερχόμενά μου εμφανίζονται τακτικά ερωτήσεις όπως η δική της. («Αγαπητέ καθηγητά Πίνκερ, ποια είναι η συμβουλή σας για κάποιον που ασπάστηκε σοβαρά τις ιδέες από τα βιβλία σας και την επιστήμη και θεωρεί τον εαυτό του ένα σύνολο από άτομα; Μια μηχανή με ευφυΐα περιορισμένης εμβέλειας, που ξεπήδησε από εγωιστικά γονίδια και καταλαμβάνει χωροχρόνο;») Ισχύει επίσης ότι η άγνοια ως προς την έκταση της ανθρώπινης προόδου μπορεί να οδηγήσει σε συμπύσματα χειρότερα από το υπαρξιακό άγχος. Μπορεί να κάνει τους ανθρώπους να αντιμετωπίζουν κυνικά τους θεσμούς που εμπνευστήκαμε από τον Διαφωτισμό και διασφαλίζουν αυτή την πρόοδο –για παράδειγμα, τη φιλελεύθερη δημοκρατία και τους οργανισμούς της διεθνούς συνεργασίας– και να τους στρέψει προς αταβιστικές εναλλακτικές.

Τα ιδανικά του Διαφωτισμού είναι προϊόντα του ανθρώπινου ορθολογισμού, αλλά βρίσκονται πάντα σε αντίθεση με άλλες πτυχές της ανθρώπινης

φύσης: την αφοσίωση στη στενή φυλή, την υποταγή στην εξουσία, τους ευσεβείς πόθους, την απόδοση των κακών στους αμαρτωλούς. Η δεύτερη δεκαετία του εικοστού πρώτου αιώνα είδε την άνοδο πολιτικών κινημάτων που απεικονίζουν τις χώρες τους να σύρονται προς μια δυστοπική κόλαση από μοχθηρές κλίκες, τη μοναδική αντίσταση στις οποίες μπορεί να προσφέρει ένας ισχυρός ηγέτης που θα τραβήξει τη χώρα προς τα πίσω για να καταφέρει να την κάνει «μεγάλη ξανά». Τα κινήματα αυτά έχουν ωφεληθεί από ένα αφήγημα που μοιράζονται με ορισμένους από τους πιο σφοδρούς αντιπάλους τους, σύμφωνα με το οποίο οι σύγχρονοι θεσμοί της νεωτερικότητας έχουν αποτύχει και κάθε τομέας της ζωής διέρχεται μια ολοένα και βαθύτερη κρίση – οι δύο πλευρές μιας μακάβριας συμφωνίας πως η καταστροφή αυτών των θεσμών θα κάνει τον κόσμο καλύτερο μέρος. Αυτό που βρίσκεται πιο δύσκολα είναι ένα θετικό όραμα που να βλέπει τα προβλήματα του κόσμου μπροστά στο φόντο της προόδου την οποία προσπαθεί να υλοποιήσει, επιλύοντας αυτά τα προβλήματα καθένα με τη σειρά του.

Αν εξακολουθείτε να μην είστε βέβαιοι για το κατά πόσο τα ιδανικά του Διαφωτισμού χρειάζονται δραστήρια υπεράσπιση, δείτε την επόμενη διάγνωση του Σιράζ Μάχερ, αναλυτή των ριζοσπαστικών ισλαμιστικών κινήματων. «Η Δύση είναι επιφυλακτική για τις αξίες της – δεν υποστηρίζει ενεργά τον κλασικό φιλελευθερισμό», λέει. «Δεν νιώθουμε βεβαιότητα γι' αυτές. Μας κάνουν να αισθανόμαστε άβολα». Σε αντίθεση, το Ισλαμικό Κράτος «ξέρει ακριβώς τι υποστηρίζει», με βεβαιότητα που είναι «απίστευτα ελκυστική» – κάτι που ασφαλώς γνωρίζει, καθώς υπήρξε περιφερειακός διοικητής της τζιχαντιστικής ομάδας Χιζμπ ουτ-Ταχρίρ.¹

Το 1960, διατυπώνοντας τις σκέψεις του σχετικά με τα φιλελεύθερα ιδεώδη, λίγα χρόνια αφότου είχαν αντιμετωπίσει επιτυχώς τη μεγαλύτερη δοκιμασία τους, ο οικονομολόγος Φρίντριχ Χάγιεκ παρατήρησε ότι «Για να διατηρούν οι παλιές αλήθειες την αξία τους στο μυαλό των ανθρώπων πρέπει να αναδιατυπώνονται με τη γλώσσα και τις αντιλήψεις των επόμενων γενεών» (αποδεικνύοντας άθελά του αυτή τη θέση του με την επιλογή της λέξης *men*, που σημαίνει άντρες αλλά και άνθρωποι). «Οι διατυπώσεις τους εκείνες, που κάποτε ήταν οι πιο αποτελεσματικές, σταδιακά φθείρονται τόσο πολύ από τη χρήση, ώστε παύουν να μεταφέρουν μια σαφώς καθορισμένη σημασία. Οι υποκείμενες ιδέες τους μπορεί να παραμένουν έγκυρες όπως πάντα, αλλά

οι λέξεις, ακόμα και όταν αναφέρονται σε προβλήματα που παραμένουν στην εποχή μας, δεν μεταδίδουν πια την ίδια βεβαιότητα».²

Το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας είναι η προσπάθειά μου να αναδιατυπώσω τα ιδανικά του Διαφωτισμού με τη γλώσσα και τις αντιλήψεις του εικοστού πρώτου αιώνα. Αρχικά, για την κατανόηση της κατάστασης του ανθρώπου, θα παρουσιάσω ένα ενημερωμένο πλαίσιο με τις εξελίξεις της σύγχρονης επιστήμης – ποιοι είμαστε, από πού ήρθαμε, ποιες είναι οι προκλήσεις μας και πώς μπορούμε να ανταποκριθούμε σε αυτές. Ο κύριος όγκος του βιβλίου είναι αφιερωμένος στην υποστήριξη αυτών των ιδανικών με τον χαρακτηριστικό τρόπο του εικοστού πρώτου αιώνα: με στοιχεία. Η συγκεκριμένη προσέγγιση με βάση αποδεικτικά στοιχεία αποκαλύπτει ότι ο Διαφωτισμός δεν ήταν μια αφελής ελπίδα. Ο Διαφωτισμός *απέδωσε* – και είναι ίσως το πιο σπουδαίο αφήγημα στην ιστορία, που όμως σπάνια ακούγεται. Καθώς μάλιστα αυτός ο θρίαμβος παραμένει πρακτικά αφανής, δεν εκδηλώνεται ούτε η εκτίμηση που αρμόζει για τα ιδανικά στα οποία στηρίζεται: τον ορθολογισμό, την επιστήμη και τον ανθρωπισμό. Αντί μάλιστα να τα αποδέχονται έστω ως στοιχεία μιας άχρωμης συναίνεσης, οι διανοούμενοι της εποχής μας αντιμετωπίζουν αυτά τα ιδανικά με αδιαφορία και σκεπτικισμό και, μερικές φορές, ακόμα και με περιφρόνηση. Η θέση που θα παρουσιάσω είναι πως, όταν εκτιμηθούν σωστά, τα ιδανικά του Διαφωτισμού είναι πράγματι εμψυχωτικά, παραινετικά, ευγενή – είναι λόγος για να ζεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΤΟΛΜΑ ΝΑ ΓΝΩΡΙΖΕΙΣ!

Τι είναι ο Διαφωτισμός; Το 1784, σε ένα δοκίμιό του με τίτλο αυτή την ερώτηση: «*Was ist Aufklärung?*», ο Ιμάνουελ Καντ έδωσε την απάντηση ότι έγκειται στην «έξοδο του ανθρώπου από την ανωριμότητά του, για την οποία υπεύθυνος είναι ο ίδιος», από τη λόγω «οκνηρίας και δειλίας» υποταγή του σε «δόγματα και τύπους» θρησκευτικών και πολιτικών εξουσιών.¹ Ως κατάλληλο σύνθημα για τον Διαφωτισμό πρότεινε το «Τόλμα να γνωρίζεις!» («*Sapere aude!*») και ως θεμελιώδη απαίτησή του όρισε την ελευθερία της σκέψης και του λόγου. «Καμία εποχή δεν μπορεί να συμμαχήσει και να συνωμοτήσει με στόχο να εμποδίσει τις επόμενες να επεκτείνουν τις αντιλήψεις τους, να αυξήσουν τις γνώσεις τους και να απαλλαγούν από τις πλάνες τους. Αυτό θα ήταν έγκλημα απέναντι στην ανθρώπινη φύση, της οποίας ο αρχικός προορισμός συνίσταται ακριβώς στην πρόοδο αυτή».^{2*}

Μια εκδοχή της ίδιας σκέψης στον εικοστό πρώτο αιώνα βρίσκουμε στην υπεράσπιση του Διαφωτισμού από τον Ντέιβιντ Ντόιτς, στο βιβλίο του *The Beginning of Infinity*. Ο Ντόιτς υποστηρίζει ότι αν τολμήσουμε να γνωρίσουμε, είναι δυνατή η πρόοδος σε όλα τα πεδία, επιστημονικά, πολιτικά και ηθικά:

Αισιοδοξία (με την έννοια που υποστηρίζω) είναι η θεωρία ότι όλες οι αστοχίες –όλα τα δεινά– οφείλονται στην ανεπαρκή γνώση... Τα προβλήματα είναι αναπόφευκτα επειδή η γνώση μας θα είναι πάντα απείρως μακριά από την

* Η μετάφραση στα ελληνικά έγινε από το γερμανικό πρωτότυπο κείμενο. (ΣτΜ)

πληρότητα. Μερικά προβλήματα είναι δύσκολα, αλλά είναι σφάλμα να θεωρούμε τα δύσκολα προβλήματα ως προβλήματα που δεν είναι πιθανό να λυθούν. Τα προβλήματα είναι επιλύσιμα και κάθε ξεχωριστό δεινό είναι ένα πρόβλημα που μπορεί να λυθεί. Ένας αισιόδοξος πολιτισμός είναι ανοιχτός, δεν φοβάται να καινοτομήσει και βασίζεται στις παραδόσεις της κριτικής. Οι θεσμοί του διαρκώς βελτιώνονται και η πιο σημαντική γνώση που ενσωματώνουν είναι η γνώση του πώς να εντοπίζουν και να απαλείφουν τα σφάλματα.³

Τι είναι ο Διαφωτισμός;⁴ Εδώ δεν υπάρχει επίσημη απάντηση επειδή η εποχή που περιγράφεται στο δοκίμιο του Καντ δεν πλαισιώθηκε ποτέ από τελετές έναρξης και λήξης όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, ούτε ορίζονται οι αρχές της με έναν όρκο ή κάποιο δόγμα. Ο Διαφωτισμός ως εποχή τοποθετείται συμβατικά στα τελευταία δύο τρίτα του δέκατου όγδοου αιώνα, μολονότι είναι απόρροια της Επανάστασης των Επιστημών και της Εποχής του Ορθολογισμού του δέκατου έβδομου αιώνα, και οδήγησε στην ακμή του κλασικού φιλελευθερισμού στο πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα. Με αφορμή τις προκλήσεις που έθεταν στις τότε συμβατικές γνώσεις η επιστήμη και οι εξερευνήσεις, με επίγνωση της αιματοχυσίας από τους πρόσφατους θρησκευτικούς πολέμους και με βοήθεια από την εύκολη διακίνηση ιδεών και ανθρώπων, οι στοχαστές του Διαφωτισμού αναζήτησαν μια νέα κατανόηση της ανθρώπινης κατάστασης. Η εποχή χαρακτηριζόταν από αφθονία νέων ιδεών, μερικές από τις οποίες ήταν αντικρουόμενες, αλλά υπήρχαν τέσσερις θεματικές που τις συνέδεαν όλες μεταξύ τους: ο ορθολογισμός, η επιστήμη, ο ανθρωπισμός και η πρόοδος.

Το πρώτο και κύριο είναι ο ορθολογισμός. Ο ορθολογισμός είναι μη διαπραγματεύσιμος. Από τη στιγμή που θα ασχοληθείς με το ερώτημα για ποιο λόγο πρέπει να ζεις (ή με οποιοδήποτε άλλο ερώτημα) και εφόσον επιμένεις ότι οι απαντήσεις σου, όποιες κι αν είναι αυτές, είναι λογικές ή δικαιολογημένες ή αληθείς και συνεπώς πρέπει να τις πιστέψουν και άλλοι άνθρωποι, έχεις δεσμεύσει τον εαυτό σου στα πλαίσια της λογικής και στον έλεγχο των πεποιθήσεών σου σύμφωνα με αντικειμενικές προδιαγραφές.⁵ Αν υπήρχε ένα κοινό σημείο στους στοχαστές του Διαφωτισμού, αυτό ήταν η επιμονή τους στην ενεργητική εφαρμογή των προδιαγραφών του ορθολογισμού για να κατανοούμε τον κόσμο μας και να μην υποχωρούμε σε πράγματα που

γεννούν παραιθήσεις, όπως η πίστη, το δόγμα, η αποκάλυψη, η αυθεντία, το χάρισμα, ο μυστικισμός, η μαντεία, τα οράματα, η διαίσθηση και η ερμηνευτική γραμματική και συντακτική ανάλυση ιερών κειμένων.

Αυτός ο ορθολογισμός οδήγησε τους περισσότερους στοχαστές του Διαφωτισμού να αποκηρύξουν την πίστη σε έναν ανθρωπόμορφο Θεό που ενδιαφέρεται για τις υποθέσεις των ανθρώπων.⁶ Η εφαρμογή του ορθολογισμού αποκάλυψε ότι οι διηγήσεις περί θαυμάτων ήταν ύποπτες, ότι οι συγγραφείς των ιερών κειμένων ήταν όλοι τους άνθρωποι της καθημερινότητας, ότι τα φυσικά γεγονότα εξελίσσονται χωρίς καμία μέριμνα για την ευημερία των ανθρώπων και ότι διάφοροι πολιτισμοί πίστευαν σε αμοιβαία ασύμβατες θεότητες, που καμία τους δεν έμοιαζε λιγότερο απίθανο προϊόν φαντασίας από τις άλλες. (Όπως έγραψε ο Μοντεσκιέ, «Αν τα τρίγωνα είχαν θεό, θα τον έφτιαχναν με τρεις πλευρές»). Παρ' όλα αυτά, όμως, δεν ήταν αθεϊστές όλοι οι διανοούμενοι του Διαφωτισμού. Ορισμένοι ήταν ντεϊστές (όχι θεϊστές), που σημαίνει ότι πίστευαν πως ο Θεός έθεσε το σύμπαν σε λειτουργία και μετά αποτραβήχτηκε και το άφησε να εξελίσσεται σύμφωνα με τους νόμους της φύσης. Άλλοι ήταν πανθεϊστές, δηλαδή χρησιμοποιούσαν τον όρο «Θεός» ως συνώνυμο για τους νόμους της φύσης. Λίγοι όμως ήταν εκείνοι που επικαλούνταν τον νομοθέτη θαυματουργό Θεό των γραφών, που έστειλε τον γιο του ως εκπρόσωπό του.

Σήμερα υπάρχουν πολλοί συγγραφείς που συγχέουν την υποστήριξη του Διαφωτισμού στον ορθολογισμό με τον παράλογο ισχυρισμό ότι οι άνθρωποι δρουν με απόλυτη λογική. Τίποτα δεν θα μπορούσε να απέχει περισσότερο από την ιστορική πραγματικότητα. Στοχαστές όπως ο Καντ, ο Μπαρούχ Σπινόζα, ο Τόμας Χομπς, ο Ντέβιντ Χιουμ και ο Άνταμ Σμιθ ήταν ερευνητικοί ψυχολόγοι που είχαν απόλυτη συναίσθηση των παράλογων παθών και ελαττωμάτων μας. Επέμεναν ότι μόνο με την αποκάλυψη των κοινών πηγών κάθε απερισκεψίας μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα τις υπερβούμε. Η σκόπιμη χρήση του ορθολογισμού ήταν απαραίτητη ακριβώς επειδή οι κοινές συνήθειες του τρόπου σκέψης μας δεν είναι επαρκώς ορθολογικές.

Αυτό μας οδηγεί στο δεύτερο ιδανικό, την επιστήμη, την εκλέπτυνση του ορθολογισμού με στόχο να κατανοήσουμε τον κόσμο. Η Επανάσταση των Επιστημών υπήρξε ανατρεπτική με τρόπο που δεν μπορούμε να κατανοήσουμε σήμερα, σε μια εποχή που οι ανακαλύψεις της έχουν γίνει δεύτερη

φύση για τους περισσότερους από εμάς. Ο ιστορικός Ντέιβιντ Γούτον μας υπενθυμίζει τι γνώριζε ένας μορφωμένος Άγγλος στην αυγή της Επανάστασης των Επιστημών, κατά το 1600:

Πιστεύει ότι οι μάγισσες μπορούν να προκαλέσουν θύελλες που βυθίζουν τα πλοία στη θάλασσα... Πιστεύει ότι υπάρχουν λυκάνθρωποι, μολονότι συμπτωματικά δεν υπάρχουν στην Αγγλία – γνωρίζει ότι βρίσκονται στο σημερινό Βέλγιο... Πιστεύει ειλικρινά ότι η Κίρκη μετέτρεψε τους ναύτες του Οδυσσέα σε γουρούνια. Πιστεύει ότι τα ποντίκια δημιουργούνται αυτόματα όπου υπάρχουν στοίβες με άχυρο. Πιστεύει στους μάγους της εποχής του... Έχει δει κέρατο μονόκερου, αν και ακόμη δεν έχει δει μονόκερο.

Πιστεύει ότι το πτώμα ενός δολοφονημένου αιμορραγεί όταν εμφανιστεί μπροστά του ο δολοφόνος. Πιστεύει πως υπάρχει μια αλοιφή που, αν την απλώσεις στο ξίφος που προκάλεσε ένα τραύμα, το τραύμα θεραπεύεται. Πιστεύει ότι το σχήμα, το χρώμα και η υφή ενός φυτού μπορεί να είναι ένδειξη για τη φαρμακευτική λειτουργία του, επειδή ο Θεός έχει σχεδιάσει τη φύση έτσι ώστε να ερμηνεύεται από την ανθρωπότητα. Πιστεύει ότι είναι δυνατόν να μετατρέψεις βασικά μέταλλα σε χρυσό, μολονότι αμφιβάλλει αν υπάρχει κάποιος που γνωρίζει πώς να το κάνει. Πιστεύει ότι η φύση απεχθάνεται το κενό. Πιστεύει ότι το ουράνιο τόξο είναι σημάδι εκ Θεού και ότι οι κομήτες είναι προμήνυμα δεινών. Πιστεύει ότι τα όνειρα προλέγουν το μέλλον εφόσον γνωρίζουμε πώς να τα ερμηνεύσουμε. Και βέβαια, πιστεύει ότι η Γη είναι ακίνητη και ότι ο Ήλιος και τα αστέρια περιστρέφονται γύρω της μία φορά κάθε είκοσι τέσσερις ώρες.⁷

Έναν αιώνα και τριάντα τρία χρόνια αργότερα, ένας μορφωμένος απόγονος αυτού του Άγγλου δεν θα πίστευε τίποτε από τα παραπάνω. Ήταν πραγματική απόδραση όχι μόνο από την άγνοια, αλλά και από τον τρόπο. Ο κοινωνιολόγος Ρόμπερτ Σκοτ επισημαίνει για τον Μεσαίωνα ότι «η πεποίθηση πως κάποια εξωτερική δύναμη έλεγχε την καθημερινή ζωή είχε συμβάλει σε μια μορφή συλλογικής παράνοιας»:

Καταιγίδες, βροντές, κεραυνοί, ριπές ανέμου, ηλιακές και σεληνιακές εκλείψεις, παγετοί, κύματα ζέστης, ξηρασίες και σεισμοί, όλα αυτά τα φαινόμενα μαζί

θεωρούνταν ενδείξεις και σημεία της δυσαρέσκειας του Θεού. Το αποτέλεσμα ήταν ότι τα «τελώνια του φόβου» στοίχειωναν κάθε πτυχή της ζωής. Η θάλασσα ήταν ένα σατανικό βασίλειο και τα δάση κατοικούνταν από σαρκοβόρα θηρία, δράκους, μάγισσες, δαίμονες και εντελώς πραγματικούς κλέφτες και μαχαιροβγάλτες... Αλλά και μόλις έπεφτε το σκοτάδι, ο κόσμος γέμιζε οιωνούς και προμηνύματα κάθε λογής κινδύνων: κομήτες, μετεωρίτες, διάπτοντες αστέρες, ηλιακές εκλείψεις, αλυχτήματα άγριων ζώων.⁸

Για τους στοχαστές του Διαφωτισμού, η απόδραση από την άγνοια και τη δεισιδαιμονία ήταν απόδειξη του πόσο λάθος μπορούσε να είναι η συμβατική γνώση και του πώς οι μέθοδοι της επιστήμης –ο σκεπτικισμός, η αναγνώριση των σφαλμάτων, ο ανοιχτός διάλογος και ο εμπειρικός έλεγχος– αποτελούν υπόδειγμα του πώς μπορούμε να αποκτήσουμε αξιόπιστη γνώση.

Η γνώση αυτή περιλαμβάνει και την κατανόηση του εαυτού μας. Η αναγκαιότητα μιας «επιστήμης του ανθρώπου» ήταν μια θεματική στην οποία συμφωνούσαν στοχαστές του Διαφωτισμού που διαφωνούσαν για πολλά άλλα – ανάμεσά τους οι Μοντεσκιέ, Χιουμ, Σμιθ, Καντ, Νικολά ντε Κοντορσέ, Ντενί Ντιντερό, Ζαν Μπατίστ Ντ' Αλαμπέρ, Ζαν Ζακ Ρουσό και Τζαμπατίστα Βίκο. Η πίστη τους ότι υπάρχει μια καθολική φύση του ανθρώπου και ότι είναι δυνατή η επιστημονική εξέτασή της τους ανέδειξε σε πρώιμους μελετητές επιστημών που θα αποκτούσαν ονομασία ύστερα από αιώνες.⁹ Ήταν γνωσιακοί νευροεπιστήμονες που προσπάθησαν να εξηγήσουν τη σκέψη, το συναίσθημα και την ψυχοπαθολογία με όρους φυσικών μηχανισμών του εγκεφάλου. Ήταν εξελικτικοί ψυχολόγοι που προσπάθησαν να χαρακτηρίσουν τη ζωή στη φυσική της κατάσταση και να ταυτοποιήσουν τα ζώδια ένστικτα που «είναι σταλαγμένα στο στήθος μας». Ήταν κοινωνικοί ψυχολόγοι που έγραψαν για τα ηθικά συναισθήματα που μας φέρνουν κοντά, για τα εγωιστικά πάθη που μας χωρίζουν και για τα ελαττώματα της κοντόφθαλμης θεώρησης των πραγμάτων, που ανατρέπουν ακόμα και τα πιο καλά μελετημένα σχέδιά μας. Ήταν επίσης πολιτισμικοί ανθρωπολόγοι που εξόρυξαν από τις αφηγήσεις ταξιδιωτών και εξερευνητών στοιχεία τόσο για τις καθολικές αρχές του ανθρώπου, όσο και για την ποικιλία εθίμων και ηθών στους πολιτισμούς όλου του κόσμου.

Η ιδέα της καθολικής ανθρώπινης φύσης μάς οδηγεί στην τρίτη θεματική,

τον ανθρωπισμό. Οι στοχαστές της εποχής του ορθολογισμού και του Διαφωτισμού αναγνώρισαν την επείγουσα ανάγκη για μια κοσμική θεμελίωση της ηθικής, καθώς ένιωθαν μεγάλο το βάρος από την ιστορική μνήμη των αιώνων που είχαν περάσει με θρησκευτικές σφαγές: τις Σταυροφορίες, την Ιερά Εξέταση, τις διώξεις των μαγισσών, τους ευρωπαϊκούς θρησκευτικούς πολέμους. Έβαλαν τα θεμέλια σε αυτό που σήμερα αποκαλούμε ανθρωπισμό, ο οποίος δίνει προτεραιότητα στην ευημερία κάθε άντρα, γυναίκας και παιδιού ξεχωριστά, πάνω από τη δόξα της κοινωνικής φυλής, της βιολογικής φυλής, του έθνους ή της θρησκείας. Τα άτομα είναι *αισθανόμενα*, οι ομάδες δεν αισθάνονται· τα άτομα νιώθουν ευχαρίστηση ή οδύνη, πραγματώση ή απελπισία. Είτε το παρουσίασαν ως έναν στόχο που επιδίωκε να προσφέρει τη μέγιστη ευτυχία στον μέγιστο αριθμό ατόμων είτε ως την κατηγορική προσταγή για την αντιμετώπιση του ανθρώπου ως σκοπού και όχι ως μέσου, είπαν πως ο ηθικός προβληματισμός μας αφορά τη συνολική δυνατότητα του ανθρώπου να υποφέρει και να ευδοκιμεί.

Ευτυχώς, η ανθρώπινη φύση μάς προετοιμάζει να απαντήσουμε σε αυτή την πρόκληση. Αυτό συμβαίνει επειδή είμαστε προικισμένοι με το συναίσθημα της *συμπόνιας*, το οποίο αποκαλούσαν επίσης καλοσύνη, οίκτο ή συμπάθεια. Με δεδομένο ότι είμαστε εφοδιασμένοι με την ικανότητα να συμπάσχουμε μαζί με άλλους, τίποτα δεν μπορεί να εμποδίσει τον κύκλο της συμπόνιας να επεκταθεί από την οικογένεια και τη φυλή και να αγκαλιάσει όλη την ανθρωπότητα, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς ο ορθολογισμός μάς παρακινεί να συνειδητοποιήσουμε ότι δεν υπάρχει κάτι ιδιαίτερα ξεχωριστό σε σχέση με τον εαυτό μας ή κάποια από τις ομάδες στις οποίες ανήκουμε.¹⁰ Αναγκαστικά οδηγούμαστε προς έναν κοσμοπολιτισμό, αποδεχόμενοι τη θέση μας ως πολιτών του κόσμου.¹¹

Η ανθρωπιστική ευαισθησία ώθησε τους στοχαστές του Διαφωτισμού να καταδικάσουν όχι μόνο τη θρησκευτική βία, αλλά και τις κοσμικές βαναυσότητες της εποχής τους, μεταξύ άλλων τη δουλεία, τον δεσποτισμό, τη θανάτωση για ελαφρά παραπτώματα όπως οι μικροκλοπές και η λαθροθηρία, καθώς και τις σαδιστικές ποινές όπως η μαστίγωση, ο ακρωτηριασμός, ο ανασκολοπισμός, το ξεκοίλιασμα, το τάνυσμα με τον τροχό και ο θάνατος στην πυρά. Ο Διαφωτισμός αποκαλείται μερικές φορές Ανθρωπιστική Επανάσταση επειδή οδήγησε στην κατάργηση τέτοιων βάρβαρων μεθόδων

που αποτελούσαν συνηθισμένη πρακτική σε όλους τους πολιτισμούς επί χιλιετίες.¹²

Αν δεν αποτελεί πρόοδο η κατάργηση της δουλείας και των βάνουσων ποινών, τότε ποια άλλη μπορεί να είναι η σημασία αυτής της λέξης, που ορίζει το τέταρτο ιδανικό του Διαφωτισμού; Με την κατανόηση του κόσμου μας να αυξάνεται χάρη στην επιστήμη και τον κύκλο της συμπόνιας μας να διευρύνεται χάρη στη λογική και στον κοσμοπολιτισμό, η ανθρωπότητα μπόρεσε να σημειώσει διανοητική και ηθική πρόοδο. Δεν χρειαζόταν πια να παραδίδεται στις αθλιότητες και στους παραλογισμούς του παρόντος, αλλά ούτε και να προσπαθεί να γυρίσει πίσω τον χρόνο, σε κάποια χαμένη χρυσή εποχή.

Η πίστη του Διαφωτισμού στην πρόοδο δεν πρέπει να συγχέεται με την πίστη του ρομαντισμού τον δέκατο ένατο αιώνα σε μυστηριώδεις δυνάμεις, νόμους, διαλεκτικές, αγώνες, μεταβάσεις, πεπρωμένα, εποχές του ανθρώπου και εξελικτικές δυνάμεις που ωθούν την ανθρωπότητα πάντα μπροστά, προς την ουτοπία.¹³ Όπως δείχνει η παρατήρηση του Καντ για την αύξηση των γνώσεων και την απαλλαγή από τις πλάνες, ο ορισμός της προόδου ήταν κάτι πιο πεζό, ένας συνδυασμός λογικής και ανθρωπισμού. Αν παρατηρούμε πώς λειτουργούν οι νόμοι και οι συμπεριφορές μας, αν βρίσκουμε τρόπους για τη βελτίωσή τους, αν δοκιμάζουμε και διατηρούμε όσα τελικά είναι καλύτερα για τους ανθρώπους, μπορούμε σταδιακά να κάνουμε τον κόσμο ένα καλύτερο μέρος. Η ίδια η επιστήμη προχωρά αργά και σταθερά κατά τη διάρκεια αυτού του κύκλου θεωρίας και πειράματος και η αδιάκοπη κίνησή της προς τα μπροστά, που υπερκαλύπτει τοπικά εμπόδια και αστοχίες, δείχνει με ποιο τρόπο είναι δυνατή η πρόοδος.

Το ιδανικό της προόδου επίσης δεν πρέπει να συγχέεται με το κίνημα του εικοστού αιώνα που αποσκοπούσε στον ανασχεδιασμό της κοινωνίας για τη διευκόλυνση τεχνοκρατών και σχεδιαστών, το οποίο ο πολιτικός επιστήμονας Τζέιμς Σκοτ αποκάλεσε «αυταρχικό υψηλό μοντερνισμό».¹⁴ Το κίνημα αυτό απέρριπτε την ύπαρξη της ανθρώπινης φύσης με τις ασυμμάζευτες ανάγκες της για ομορφιά, φύση, παράδοση και κοινωνική οικειότητα.¹⁵ Αρχίζοντας από ένα «καθαρό τραπεζομάντιλο», οι μοντερνιστές σχεδίασαν έργα αστικής ανανέωσης τα οποία αντικατέστησαν γειτονίες που έσφουζαν από ζωή με αυτοκινητοδρόμους, ουρανοξύστες, ανεμοδαρμένες πλατείες και μπρουταλιστική αρχιτεκτονική. Σύμφωνα με τις θεωρίες τους, «η ανθρωπότητα θα

ξαναγεννηθεί» και «θα ζει σε καθορισμένη σχέση με το όλον».¹⁶ Μολονότι τέτοιες εξελίξεις συνδέονταν μερικές φορές με τη λέξη *πρόοδος*, η χρήση της ήταν ειρωνική: η «πρόοδος» που δεν καθορίζεται από τον ανθρωπισμό δεν είναι πρόοδος.

Αντί να προσπαθεί να διαμορφώσει την ανθρώπινη φύση, η ελπίδα του Διαφωτισμού για πρόοδο επικεντρώθηκε στους ανθρώπινους θεσμούς. Συστήματα που κατασκευάζουν οι άνθρωποι, όπως για παράδειγμα οι κυβερνήσεις, οι νόμοι, οι αγορές και τα διεθνή όργανα, αποτελούν φυσικό στόχο για την εφαρμογή του ορθολογισμού με σκοπό τη βελτίωση του ανθρώπου.

Σύμφωνα με αυτό τον τρόπο σκέψης, η κυβέρνηση δεν έχει θεία εντολή για την άσκηση εξουσίας, ούτε είναι συνώνυμο της «κοινωνίας» ούτε αποτελεί προσωποποίηση της εθνικής, θρησκευτικής ή φυλετικής ψυχής. Είναι μια ανθρώπινη επιινόηση, σιωπηρά συμφωνημένη με κοινωνικό συμβόλαιο, σχεδιασμένη για την ενίσχυση της ευμάρειας των πολιτών μέσω του συντονισμού της συμπεριφοράς τους και της αποθάρρυνσης εγωιστικών πράξεων που μπορεί να είναι δελεαστικές για οποιοδήποτε άτομο, αλλά τελικά ζημιώνουν τους πάντες. Όπως αναφέρεται στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας των ΗΠΑ, το διασημότερο προϊόν του Διαφωτισμού, οι κυβερνήσεις θεσπίζονται από τους ανθρώπους προκειμένου να τους εξασφαλίσουν το δικαίωμα στη ζωή, στην ελευθερία και την επιδίωξη της ευτυχίας και αντλούν τις δίκαιες εξουσίες τους από τη συναίνεση των κυβερνωμένων.

Στις εξουσίες μιας κυβέρνησης ανήκει και η επιβολή ποινών και συγγραφείς όπως ο Μοντεσκιέ, ο Τσέζαρε Μπεκαρία και οι πατέρες του αμερικανικού έθνους διατύπωσαν με νέα οπτική σκέψεις σχετικά με την εξουσιοδότηση προς την κυβέρνηση να βλάπτει τους πολίτες της.¹⁷ Κατά την άποψή τους, η επιβολή τιμωρίας στους εγκληματίες δεν σημαίνει εφαρμογή της κοσμικής δικαιοσύνης, αλλά αποτελεί στοιχείο μιας δομής κινήτρων που αποθαρρύνουν τις αντικοινωνικές πράξεις χωρίς να προκαλούν περισσότερη οδύνη από όση αποτρέπουν. Για παράδειγμα, ο λόγος που η ποινή πρέπει να είναι ανάλογη με το έγκλημα δεν έγκειται στην εξισορρόπηση κάποιου μυθικού ζυγού της δικαιοσύνης, αλλά στη διασφάλιση ότι ο παραβάτης θα σταματήσει σε ένα μικρό παράπτωμα αντί να το κλιμακώσει σε κάτι επιβλαβέστερο. Οι σκληρές ποινές, είτε «αξίζουν» στον εγκληματία με κάποιο σκεπτικό είτε όχι, ενώ δεν είναι πιο αποτελεσματικές για την αποτροπή των παραβάσεων

από τις πιο ελαφρές αλλά βέβαιες ποινές, προκαλούν αναισθησία στους θεατές και αποκτηνώνουν την κοινωνία που τις εφαρμόζει.

Ο Διαφωτισμός έδωσε επίσης την πρώτη λογική ανάλυση της ευημερίας. Η αφετηρία της δεν βρισκόταν στο πώς κατανέμεται ο πλούτος, αλλά στο ερώτημα που προηγείται, τη δημιουργία του πλούτου ευθύς εξαρχής.¹⁸ Με βάση γαλλικές, δανέζικες και σκοτσέζικες επιρροές, ο Σμιθ επισήμανε ότι πάρα πολλά χρήσιμα είδη δεν είναι εφικτό να δημιουργηθούν από αγρότες ή τεχνίτες που εργάζονται απομονωμένοι. Χρειάζεται ένα δίκτυο από ειδικούς, καθένας από τους οποίους μαθαίνει πώς να κάνει κάτι όσο πιο αποδοτικά μπορεί και όλοι μαζί συνδυάζουν και ανταλλάσσουν τους καρπούς της επινοητικότητας, της επιδεξιότητας και της εργασίας τους. Σε ένα πασίγνωστο παράδειγμα, ο Σμιθ υπολόγισε ότι ένας τεχνίτης που εργάζεται μόνος του για να κατασκευάζει καρφίτσες μπορεί να παράγει το πολύ μία καρφίτσα τη μέρα, ενώ σε ένα εργαστήριο όπου «ένας άντρας τραβάει το σύρμα, ένας δεύτερος το ισιώνει, ένας τρίτος το κόβει, ένας τέταρτος το κάνει μυτερό κι ένας πέμπτος το λειαίνει στην κορυφή για να μπει το κεφάλι» καθένας τους θα μπορούσε να κατασκευάσει σχεδόν πέντε χιλιάδες.*

Η εξειδίκευση λειτουργεί μόνο σε μια αγορά που επιτρέπει στους ειδικούς να ανταλλάσσουν τα αγαθά και τις υπηρεσίες τους και ο Σμιθ εξήγησε ότι η οικονομική δραστηριότητα ήταν μια αμοιβαία επωφελής συνεργασία (ένα παίγνιο θετικού αθροίσματος, με τη σημερινή ορολογία): καθένας αποκομίζει κάτι που είναι για εκείνον πιο πολύτιμο από αυτό που δίνει. Μέσω της εθελοντικής ανταλλαγής, οι άνθρωποι ωφελούν τους άλλους με το να επωφελούνται οι ίδιοι· όπως γράφει: «Δεν περιμένουμε το δείπνο από την καλοσύνη του χασάπη, του ζυθοποιού ή του φούρναρη, αλλά από την προσήλωσή τους στο δικό τους συμφέρον. Δεν απευθυνόμαστε στην ανθρωπιά τους, αλλά στη φιλαυτία τους». Ο Σμιθ δεν έλεγε ότι οι άνθρωποι είναι αδίστακτοι εγωιστές, ούτε ότι θα έπρεπε να είναι· ήταν από τους οξυδερκέστερους σχολιαστές της ανθρώπινης συμπόνιας. Το μόνο που είπε ήταν ότι, σε μια αγορά, οποιαδήποτε τάση εκδηλώνουν οι άνθρωποι για να φροντίσουν για την οικογένεια και τον εαυτό τους μπορεί να λειτουργήσει προς το καλό όλων.

Οι συναλλαγές μπορούν να κάνουν μια ολόκληρη κοινωνία όχι μόνο

* Το παράδειγμα του Σμιθ αναφέρεται σε δέκα εργάτες που κατασκευάζουν 48.000 καρφίτσες. (ΣτΜ)

πλουσιότερη αλλά και καλύτερη, επειδή σε μια αποτελεσματική αγορά είναι φτηνότερο να αγοράζεις αγαθά παρά να τα κλέβεις και οι άλλοι άνθρωποι είναι πιο πολύτιμοι για εσένα ζωντανοί παρά νεκροί. (Όπως είπε ο οικονομολόγος Λούντβιχ φον Μίζες αιώνες αργότερα, «Αν ο ράφτης πάει να πολεμήσει τον φούρναρη, θα πρέπει στο εξής να ψήνει μόνος του το ψωμί του».) Πολλοί στοχαστές του Διαφωτισμού, ανάμεσά τους οι Μοντεσκιέ, Καντ, Βολταίρος, Ντιντερό και ο αβάς ντε Σεν-Πιερ, προωθούσαν το ιδανικό του «ήπιου εμπορίου» (*doux commerce*).¹⁹ Οι θεμελιωτές της αμερικανικής δημοκρατίας –ο Τζορτζ Ουάσινγκτον, ο Τζέιμς Μάντισον και, ιδιαίτερα, ο Αλεξάντερ Χάμιλτον– σχεδίασαν τους θεσμούς του νέου έθνους έτσι ώστε να το γαλουχήσουν.

Έτσι, φτάνουμε σε άλλο ένα ιδανικό του Διαφωτισμού, την ειρήνη. Ο πόλεμος ήταν τόσο συχνός στην ιστορία, ώστε ήταν φυσιολογικό να τον θεωρούν όλοι ένα μόνιμο στοιχείο της ανθρώπινης κατάστασης και να πιστεύουν ότι η ειρήνη θα μπορούσε να υπάρχει μόνο στην εποχή ενός μεσσία. Τώρα όμως δεν θεωρούσαν πια τον πόλεμο άνωθεν τιμωρία που θα έπρεπε να την υπομένουν και να την αποδοκιμάζουν, ούτε ένδοξο αγώνα όπου έπρεπε να αναδειχθούν νικητές και θριαμβευτές, αλλά πρακτικό πρόβλημα που έπρεπε να περιοριστεί και, κάποια στιγμή, να επιλυθεί. Στο βιβλίο *Για την Αιώνια Ειρήνη*, ο Καντ διατύπωσε μέτρα που θα αποθάρρυναν τους ηγέτες ώστε να μην οδηγούν τις χώρες τους σε πόλεμο.²⁰ Σε συνδυασμό με το διεθνές εμπόριο, πρότεινε αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες (αυτό που θα λέγαμε σήμερα δημοκρατικό πολίτευμα), αμοιβαία διαφάνεια, κανόνες ενάντια στην κατάκτηση εδαφών και την ανάμειξη στα εσωτερικά άλλων χωρών, καθώς και μια ομοσπονδία κρατών που θα έκρινε τις μεταξύ τους διαμάχες.

Παρ' όλες τις προβλέψεις αυτών των θεμελιωτών, πρωτουργών και φιλοσόφων, το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας δεν ασχολείται με κάποια «διαφωτισμολατρία». Οι στοχαστές του Διαφωτισμού ήταν άντρες και γυναίκες της εποχής τους, του δέκατου όγδοου αιώνα. Ορισμένοι ανάμεσά τους ήταν ρατσιστές, σεξιστές, αντισημίτες, δουλοκτήτες ή μονομάχοι. Μερικά από τα ερωτήματα που τους απασχολούσαν είναι σχεδόν ακατανόητα για εμάς και μαζί με τις λαμπρές ιδέες που είχαν παρουσιάσαν και μπόλικες βλακώδεις. Το ακόμα πιο σημαντικό είναι ότι είχαν γεννηθεί πολύ νωρίς για να μπορέσουν

να εκτιμήσουν κάποια από τα θεμέλια του τρόπου με τον οποίο κατανοούμε σήμερα την πραγματικότητα.

Θα ήταν οι πρώτοι που θα τα παραδέχονταν όλα αυτά. Όταν εκθειάζεις τον ορθολογισμό, τότε το σημαντικό έγκειται στην ακεραιότητα των σκέψεων και όχι στην προσωπικότητα των στοχαστών. Και όταν δεσμεύεσαι υπέρ της προόδου, δεν μπορείς εύκολα να ισχυριστείς ότι έχεις σκεφτεί τα πάντα. Σε τίποτα δεν μειώνουμε τους στοχαστές του Διαφωτισμού αν εντοπίσουμε ορισμένες κρίσιμες ιδέες για την ανθρώπινη κατάσταση και τη φύση της προόδου που εμείς γνωρίζουμε ενώ εκείνοι όχι. Υποστηρίζω ότι οι ιδέες αυτές είναι η εντροπία, η εξέλιξη και η πληροφορία.